

ЯРОСЛАВ МУДРИЙ

Історія появи на світ Ярослава досить романтична. Його майбутній батько Володимир, перед тим як зійтися в рішучій битві зі старшим братом Ярополком, вирішив заручитися підтримкою сильного Полоцького князівства. Тому посватався до дочки полоцького князя Рогволода Рогнеди. Літопис Нестора оповідає, що коли батько запитав у неї: «Чи хочеш за Володимира?», горда Рогнеда відповіла: «Не хочу роззути сина рабині, але хочу за Ярополка!» Ось коли Володимирові нагадали про його незаконне походження. І він жорстоко помстився полоцькому князеві, забивши його, а Рогнеду силоміць узяв у жінки. Від того шлюбу й народився Ярослав.

Рогнеда не змогла й, певно, не схотіла полюбити Володимира, і той відіслав дружину від себе, надавши їй садибу поблизу Києва, на річці Либеді. Там і минули перші роки життя Ярослава. Більше ніж через сто років по смерті головних дійових осіб цієї історії Лаврентіївський літопис, продовжувач «Повісті временних літ», розповів, що одного разу, коли Володимир відвідав Рогнеду — певно, щоб побачитися з дітьми (від неї у Володимира було четверо синів і дві дочки), — нелюба дружина намагалася вдарити ножем сонного князя. Той розлютився і зібрався було власною рукою стратити злочинницю, аж коли до кімнати увійшов малий Ізяслав і не дозволив батькові вчинити задумане. Володимир схаменувся, збудував нове місто на Волині, назвав його Ізяславлем і вислав туди Рогнеду зі старшим нащадком.

Дуже рано Ярослав розпочав політичну кар'єру. На десятому році життя, 988 р., він був відірваний від матері й поставлений батьком намісником у Ростово-Суздальській землі, в Поволжі. Неважко зрозуміти, що у Ростові за Ярослава правив хтось із довірених бояр Володимира. Та раптом у Новгороді Великому помер найстарший син Володимира Вишеслав. І Володимир несподівано для всіх перевів до Новгорода не наступного за віком, отже, й за старшинством сина Ізяслава, а малого Ярослава. Можливо, великий князь не схотів виводити Ізяслава з Полоцька,

не так вже й давно приєднаного до Києва,— у тому місті могли ще не вщухнути сепаратистські настрої... Та в будь-якому разі переведення юного Ярослава до другого за значенням міста Київської Русі свідчило про те, що мудрий державний діяч Володимир побачив у малому хлопцеві риси майбутнього правителя.

Чверть століття просидів Ярослав на дуже відповідальному новгородському престолі. Там він виріс і змузнів, звідти вчинив свої перші походи проти ворогів. На жаль, літописи промовчують про обставини його князювання на північній окраїні Руської землі. В цьому немає нічого дивного, бо і в київському, й у новгородському літописах, єдиних авторитетних джерелах з вітчизняної історії того часу, зовсім відсутні записи про події на Русі кінця X — перших тринадцяти років XI ст. Але настав рік чотирнадцятий, і літописці розімкнули уста.

Під 1014 р. Нестор та його новгородський колега злагоджено повідомили: «Коли Ярослав був (княжив.— Авт.) у Новгороді, давав він за умовою до Києва дві тисячі гривень з року в рік, а тисячу роздавав у Новгороді дружині. І так давали всі новгородські посадники, а Ярослав не давав цього в Київ батькові своєму (тобто припинив сплату данини.— Авт.). І мовив Володимир: «Розчищайте шляхи й мостіть мости», бо хотів іти війною на Ярослава, на сина свого, але розхорувався».

Далі події почали розвиватися стрімко й драматично, мов у авантюрному рицарському романі часів середньовіччя. Під наступним, 1015 р. літописці незворушно ногають: «Коли Володимир збирався йти проти Ярослава,— Ярослав послав за море, привів варягів, тому що боявся батька свого». Відважившись виступити проти грізного, жай і старіючого, батька, Ярослав тверезо зважив обставини й сили. Він вирішив спертися не тільки на скандинавських найманців, а й на боярство й купецьку верхівку Новгороду Великого, що давно вже плекали надію на відновлення новгородських вольностей. Хто знає, як би далі наростав конфлікт між батьком і сином. Швидше за все, київське військо таки рушило б на Новгород. І важко сказати, чи зуміли б Ярославові ратники встояти проти випробування у боях з печенігами дружинників Володимира та його ближніх бояр. Та доля вирішила інакше. Коли військо з Києва ось-ось мало вирушити на Новгород, Володимир раптово помер. Сталося це влітку 1015 р.

Несподівана для всіх кончина великого князя спричинилася до нечуваного раніше на Русі спалаху кривавої бо-

ротьби між його нащадками. Щоправда, якийсь ще час Ярослав не відав про смерть батька і продовжував готуватися до відсічі київському війську. А найняті ним у Скандинавії варяги безчинствували в місті, що призвело до трагедії. Ось як про це розповідає Нестор: «Новгородці повстали й перебили варягів... І розгнівався Ярослав, і пішов до села Ракомо, сів там у дворі й послав до новгородців мовити: «Мені вже тих (варягів.— Авт.) не воскресити». І призвав до себе кращих мужів, котрі перебили варягів, і, обманувши їх, перебив їх також».

Становище Ярослава було вкрай тяжким: залишився без кращих варязьких воїнів і став ворогом своїх підданих — новгородців. Тієї самої ночі він одержав сумну звістку про смерть батька у Києві, схаменувався й, зібравши міське віче, почав просити у новгородців вибачення. Новгородці виявили благородство й мужність, мовивши йому так: «Хоча, княже, й посічені брати наші, можемо за тебе боротися!» — і дали Ярославу військо.

Зловісна історія боротьби Ярослава з братами за київський престол досі ховає в собі чимало таємниць. Причина цього криється в самому характері повідомлень джерел. Наші літописці, замість переповідання реальних подій 1015—1019 рр. на Русі, вмістили церковну легенду, створену наприкінці XI ст., про страшне вбивство Бориса й Гліба їхнім братом Святополком, прозваним за те Окаянним (від біблійного братовбивці Каїна). Здолавши Святополка, Ярослав відновив справедливість і законним шляхом здобув собі престол.

Однак з «Хроніки» сучасника тих подій саксонця Тітмара дізнаємось, що Святополка в дні загибелі Бориса й Гліба взагалі не було на Русі. Посаджений за непокору Володимиром до київської в'язниці ще 1012 р., він, скориставшись із смерті великого князя, вирвався з ув'язнення і помчав до тестя, польського князя Болеслава Хороброго. Хто ж тоді у дійсності забив Бориса й Гліба? Джерела про це мовчать. Дехто з істориків припускає, що Гліб загинув у боротьбі з самим Ярославом, а Борис наклав головою в битві проти свого старшого брата Мстислава з Тмутаракані. Мабуть, вчені ніколи не дізнаються істини.

Зате правдивим є повідомлення літопису, що 1018 р. Святополк умовив тестя піти воювати проти Ярослава, який на той час посів великокнязівське крісло. Ярослав з військом зустрів нападників на Західному Бузі. Йому не пощастило: генеральна битва завершилася повною поразкою Ярославового війська, йому довелося з кількома дружин-

никами знову тікати до Новгороду Великого. А Святополк із Болеславом польським увійшли до Києва. Здавалося, колесо воєнної фортуни зробило повний оберт назад і Ярославу в сорок років доведеться починати життя спочатку. Та новгородський князь не занепав духом.

Обставини на півдні Русі в останні місяці 1018 р. склалися на користь новгородського вигнанця. Святополк полаявся з тестем, і Болеслав з військом подався до Польщі. А в той час Ярослав спішно збирався з силами у Новгороді, жителі якого знову підтримали князя, вважаючи своїм. Вже взимку 1018/19 р., нотує «Повість временних літ», «пішов Ярослав на Святополка, і втік Святополк до печенігів».

Навесні 1019 р. Святополк з дружиною й багатолюдною печенізькою ордою здійснив свій останній похід на Київ. «Ярослав зібрав силу воїнів і пішов йому назустріч,— пише Нестор.— На сході сонця зійшлись супротивники, і бій був жорстокий, якого ще не бувало на Русі. І, за руки хапаючи один одного, рубались і сходились тричі, так, що низинами кров текла. І надвечір взяв гору Ярослав, а Святополк побіг». Незабаром потому невдачливий претендент на престол загинув, не знати й де. «Ярослав же,— урочисто підсумував свою розповідь літописець,— сів у Києві, потрудившись із дружиною своєю, показавши перемогу й труд великий». Та справжня державна праця князя лише розпочиналася.

Русь була страшенно розорена чотирирічною братовбивчою війною. Під час жорстокої боротьби між нащадками Володимира Київ дуже потерпів від великої пожежі, був розграбований польським військом. Ярославу довелося зосередити зусилля на відбудові країни й столяного града Русі. Владнавши миром справу з братом Мстиславом, що отаборився в Чернігові, й приборкавши племенника Брячислава, котрий сидів у Полоцьку, київський князь спершу зміцнює західні рубежі Руської землі. Він відвойовує у польських феодалів загарбані було Болеславом Хоробрим західні землі, дає одкоша агресивним ятвязьким князькам.

Ярославу належить честь остаточного розгрому печенізьких орд. 1036 р. печеніги обступили Київ, і князь дав генеральну битву ворогові. «Повість временних літ» з торжеством пише: «Була січа жорстока, і ледве надвечір узяв гору Ярослав. І побігли печеніги в різні боки, і не знали, куди бігти. Одні, тікаючи, тонули в Сетомлі, інші в інших річках, а ще інші бігають, невідомо де, до нинішнього дня».

Відтоді печенізькі орди назавжди залишили руське порубіжжя.

У перебігу виснажливої боротьби з хижими печенізькими ханами Ярослав зміцнював південні кордони Русі. Він продовжив справу свого батька Володимира, що збудував на рубежах із степом величезні й довгі, у багато сотень верст, земляні вали з укріпленими фортецями на них, прозвані в народі «Змійовими валами». Ярославу довелось збудувати захисну лінію вздовж Росі.

Усунення печенізької загрози дозволило Ярославу зосередитися на внутрішніх справах. Давньоруський уряд тоді багато зробив для утвердження Києва в ролі політичного осередку країни. Князь виступив ініціатором упорядкування законодавства. В роки його правління в Києві було створено перше писане зведення законів Київської Русі — Руську Правду. Ярослав розбудував Київ, прикрасив його величними спорудами. «Повість временних літ», на жаль, лише в найзагальніших рисах розповідає про цей бік діяльності князя: «Заклав Ярослав місто велике, у якого нині Золоті ворота, заклав і церкву святої Софії, митрополію, і далі церкву святої Богородиці Благовіщення на Золотих воротах, потім монастирі святого Георгія і святої Ірини».

Головну споруду Києва часів Ярослава Нестор якщо й згадав («заклав Ярослав місто велике...»), то у завуальованій формі. Між тим це були величезні укріплення «міста Ярослава», циклопічні земляні вали висотою більше ніж 25 метрів, на яких стояли міцні дубові стіни й могутні башти. Досить сказати, що обнесена валами територія «міста Ярослава» у сім разів перевищувала за площею «місто Володимира» — своєрідний київський кремль кінця X — початку XI ст.

Коли спробувати уявою історика відтворити неповторний образ Києва часів Ярослава Мудрого, то перед нами постане величне місто з прекрасними будовами: пишними княжими палацами, просторими боярськими хоробами, чепурними будинками городян, над якими височіли розкішні храми — Десятинна церква, Софійський собор, монастирі Георгія та Ірини, церква Василя та ін. Стольний град Русі був оточений велетенськими укріпленнями, у яких було прорізано кілька вражаючих уяву воріт: Золоті з церквою Богородиці на вершечку, а також Софійські, Лядські, Печерські. Слава Києва тієї пори лунала не лише на Русі, а й на Заході. Знаменитий германський хроніст XI ст. Адам Бременський назвав Київ окрасою Русі й навіть суперником самого Константинополя.

З ім'ям Ярослава Володимировича пов'язаний і небачений доти розквіт давньоруської культури й наукових знань. Його можна з повним правом назвати фундатором книжності й вченості на Русі. Літописець Нестор з великою шаною та гордістю пише, що князь «до книжок виявляв завзяття, часто читаючи їх і вночі, і вдень. І зібрав книгописців силу, що перекладали з грецької на слов'янську мову. І написали вони багато книжок... Цей же (Ярослав.— Авт.) засіяв книжними словами серця віруючих людей, а ми пожинаємо, вчення одержуючи книжне».

Як встановлено наукою, більшість тих, перекладених з грецької та інших іноземних мов, книжок були церковними, богослужебними. Поряд з ними поширювались на Русі вчені трактати з історії, філософії, права, природничих наук. Книжкові майстерні були створені як у Києві, так і в інших містах Русі: Новгороді Великому, Чернігові, Полоцьку. Не дивно тому, що саме за Ярослава й, певно, за його ініціативою в Києві в 1037—1039 рр. було створено перший літописний звід. Вчені називають його Найдавнішим. Так розпочалася писана історія давньоруського народу.

Найдавніший звід ліг у підвалини наступних літописів — київських і новгородських. Сліди того літопису відшукані академіком О. Шахматовим у Несторовій «Повісті временних літ» та в Новгородському першому літописі старшого й молодшого ізводів. На давньоруських землях тоді виникло багато шкіл, у яких дітей навчали грамоті. Дехто з істориків припускає, що в Києві, напевне, при монастирях існували й навчальні заклади вищого типу, де студіювали історію, літературу, богослов'я, природничі науки.

Високий злет давньоруської культури й книжності в роки князювання Ярослава оспівується Нестором у таких словах: «Великою буває користь від навчання книжного. Це — річки, що напоюють всесвіт, це — джерела мудрості. Адже у книжках глибина невимірна, ними ми втішаємось у журбі. Якщо сумлінно пошукати в книжках, то знайдеш велику користь для своєї душі». Можливо, саме ці слова, та й уся загалом розповідь літописців про любов Ярослава до вченості та мудрості, дали привід прийдешнім поколінням наректи його Мудрим.

Проспівавши панегірик книжкам і книжковій мудрості, Нестор далі вмістив слова, над якими досі ламає голови не одне покоління вчених і любителів старовини: «Ярослав же цей, як ми сказали, любив книжки й, багато їх переписавши, поклав до церкви святої Софії». Це книго-

зібрання не дійшло до наших днів. Понині не вщухають марні, на нашу думку, спроби відшукати бібліотеку Ярослава Мудрого в баштах чи мурах Софійського собору. Одні дослідники вважають, що вона загинула під час навали орд Батия на Київ у грудні 1240 р. Тоді сильно постраждав і Софійський собор. Інші гадають, що Ярославові книжки були розділені між кількома церковними та монастирськими бібліотеками. Ми приєднуємося до такої думки. На її користь існує кілька аргументів. Наприклад, арабський мандрівник Павло Алепський, що побував у Києві влітку 1654 р., занотував: у чудовому зібранні книжок Печерського монастиря йому трапилися написані на пергаміні, яким налічувалося не менше 500 років. Швидше за все, це й були книжки з бібліотеки Ярослава, що після смерті князя перейшли немовби у спадок заснованому ним Печерському монастиреві. Але Печерська бібліотека загинула під час страшної пожежі Києва 1718 р., а з нею — одна з таємниць бібліотеки Ярослава.

Отже, часи князювання Ярослава Мудрого в Києві позначилися посиленням держави, зміцненням кордонів Київської Русі, інтенсивним будівництвом і прикрашанням міст, піднесенням сільського господарства й ремесла, сільських та міських промислів, внутрішньої й міжнародної торгівлі. Ці успіхи ознаменувалися підвищенням авторитету Давньоруської держави в середньовічному світі. А це, в свою чергу, позначилося на династичних зв'язках дому Ярослава Володимировича з правлячими династіями Європи. Поріднитися з київським князем бажали численні королівські родини Заходу. Три дочки Ярослава стали королевами: Анна — французькою, Єлизавета — норвезькою, Анастасія — угорською. Сестра самого Ярослава Добронега була видана за польського князя Казимира, що забезпечило на довгі роки Русі безпеку західного рубежу.

Ярослав Володимирович проводив гідну великої держави зовнішню політику, вступивши в повноправні стосунки з головними імперіями середньовіччя: Германією та Візантією. Тоді пожвавилися дипломатичні взаємини між Київською Руссю та Германською імперією. В 1030—1031 і 1040—1043 рр. держави обмінялися повноважними посольствами. Це знайшло вияв і в матримоніальних справах. Один з синів Ярослава Святослав одружився з дочкою штаденського (саксонського) графа Леопольда і сестрою трірського єпископа Бурхарда Одою. Інший, Ізяслав, — з родичкою імператора Генріха III Гертрудою. Хтось із родини Ярослава (не названий джерелами на ім'я) взяв

шлюб з дочкою саксонського маркграфа Оттона. Провадячи дружню політику щодо могутньої Германської імперії, Ярослав, ймовірно, мав на меті використати цю козирну карту в стосунках з Візантією, що напружилися з початком 40-х рр. XI ст.

1043 р. спалахнула русько-візантійська війна, причину якої історики вбачають у зміні політичного курсу щодо Києва новим імператором Константином IX Мономахом. Невдача морського походу руського війська на Царгород не збентежила Ярослава. Він заходився збирати коаліцію з кількох європейських країн проти Візантії; помітне місце в ній відводилося Германії. А тут ще Константину Мономаху, що потерпів від навали орд печенігів, потрібна була допомога Русі, й він пішов на зближення з нею. Візантія відшкодувала збитки, яких зазнали руські купці у Константинополі й руський монастир на Афоні.

Щоб остаточно задобрити Ярослава, візантійський імператор видав свою дочку Анастасію за улюбленого сина київського князя Всеволода. Від цього шлюбу народився один з героїв нашої книжки, видатний державний діяч і полководець Володимир Мономах. Нова русько-візантійська угода передбачала подальшу службу у Візантії союзного руського корпусу. В 1046—1048 рр. руські воїни допомагали візантійським воювати в Італії. А 1050 р. відбігне руське військо завдало поразки печенігам, що обступили Константинополь.

Ярослав дожив до похилого віку, що було рідкісним явищем у суворі середньовічні часи. Він помер у zenіті своєї могутності та слави, величезного міжнародного авторитету у віці 76 років 20 лютого 1054 р. Ця дата зафіксована в літописах; вона підтверджується поминальним записом (графіто) на стіні Софійського собору в Києві, де йдеться про смерть руського царя. Дійсно, Ярослав був самодержцем всієї Руської землі, як казали в таких випадках літописці. У роки його князювання ранньофеодальна імперія — Київська Русь — досягла чи не найвищої точки свого економічного злету й політичної міці. Тому ім'я Ярослава шанували на Русі протягом наступних століть.